

ԱՐԹՈՒՆ ՀԱՏԻՏՅԱՆ

ՍՈՒՐԲ ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՎԻ ԵՎ Կ. ՊՈԼՍԻ ՊՐՈԿՂ ՊԱՏՐԻԱՐԷԻ ՄԻՋԵՎ ՓՈԽԱՆԱԿՎԱԾ ԴԱՎԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԹՂԹԵՐԸ ԵՓԵՍՈՍԻ ԺՈՂՈՎԻՑ ՀԵՏՈ

Ընդհանրական Եկեղեցու պատմության և հայրաքանական գրականության մեջ, Դ—Ե դարերում, կարևոր տեղ են գրավում հավատի դավանության տեսակետից աստվածաբանական և քրիստոսաբանական հարցերի մասին գրված այն թղթերը, որոնք պատմական ու վճռական նշանակություն են ունեցել ուղղափառության պաշտպանության ի նպաստ հերետիկոսական մոլորությունների դեմ Եկեղեցու դավանաբան մեծ հայրերի մղած գաղափարական-քառագույական պայքարում:

Դ—Ե դարերում մանավանդ, եկեղեցու ծոցում հառաջ եկած հերետիկոսությունները և դրանց պատճառով ստեղծված երկպառակություններն ու ներքին պայքարները ավելի «սոսկալի, ցավալի ու ծանր են եղել» Եկեղեցու կյանքի և առաքելության համար քան պետական հաղթանքներն ու հերանոսական, հրեական կրոնների հակառակությունները, քրիստոնեական կրոնի դեմ:

Դ դարի առաջին քառորդում 313 թվականի Միլանոյի կայսերական ծանոթ հրովարտակով Հունա-Հռոմեական կայսրության սահմաններում, Եկեղեցու արտաքին դրության մեջ ստեղծված հիմնական փոփոխությունը, լիակատար հնարափորություն է ընձևեռում Եկեղեցու հայրերին իրենց հոգու բոլոր ուժերը կենտրոնացնելու Եկեղեցու ներքին հարցերի լուծման վրա,

հերետիկոսությունների դեմ նրանց մղած դավանաբանական պայքարում:

Եկեղեցու գոյության և առաքելության դեմ Ա—Դ դարերում կայսրության մղած պետական հաղաժանքները չկարողացան ջլատել Եկեղեցու ներքին կենսունակությունը: Եկեղեցին շարունակում էր ապրել, կազմակերպվել և ամրապնդվել հոգևոր, լիակատար կյանքով:

Դժբախտաբար, սակայն, տեղծված նոր ու նպաստավոր աղ պայմաններում, Եկեղեցու հանգիստ կյանքն ու ներքին խաղաղությունը, պետական հաղաժանքների դադարումից հետո, էլ ավելի խանգարվեցին:

Սկիզբ է առնում Եկեղեցու կյանքում, դավանաբանական հողի վրա ավելի վշտանգավոր ու պառակտողական մի նոր շրջան: Դա Դ—Ե դարերում առաջ եկած աստվածաբանական-քրիստոսաբանական բոլոր վեճերի ժամանակաշրջանն էր, որը ցնցեց Եկեղեցու խաղաղ կյանքը, մեծամեծ վնասներ հասցնելով նրան:

Դավանաբանական այս պայքարների հետևանքով, Եկեղեցու կյանքում ուղղափառության դեմ նոր էր սկսվում հերետիկոսների մղած «իսկապես նշանավոր և էական կոիվը յուր արդյունավետությամբ և յուր առանձնահատկությամբ լարված, վերին աստիճանի ուժգին, կենդանի և կա-

րող մի շարժում աստվածաբանական մտքի»:

Դավանաբանական-հակաճառական այդ պայքարում «քրիստոնեական հանձնարը առանձին ուժով երևան է գալիս աստվածաբանական գիտության ճյուղերի մեջ, գլխավորապես քրիստոնեության բուն էության վրա կենտրոնանալով»:

Դ դարի առաջին քառորդին Եկեղեցին թևակոխում է իր ատաքելության և գործունեության մի նոր շրջանը: Եկեղեցու արտաքին դրության մեջ ստեղծված նոր կացությունը կատարյալ հնարավորություն է տալիս նրան ազատ ու քաղաքական-մանկ ծաղկման, իսկ հերետիկոսների դեմ մղած կոիվները, հարուստ նյութ են ընձեռում նրան իր հետագա աշխատանքների համար:

Այս շրջանի խոսնակաբանությունը պետք է նկատել ձերք տիեզերական ժողովների՝ 325 թվականին Նիկիայի, 381-ին՝ Կ. Պոլսի, 431-ին Եփեսոսի՝ գումարումները:

Դ դարի առաջին քառորդին կայսրության մեջ քրիստոնեությունը դառնում է տիրապետող ուժ, քաղաքացիության իրավունք է ստանում, ամրապնդում իր դիրքերը, կազմակերպում նվիրապետական, ծիսական իր կարգը, հարձակման անցնում գաղափարական հողի վրա այլ կրոնների և փիլիսոփայական սխառնների դեմ, վալելելով նաև քաղաքական իշխանության աջակցությունն ու հովանավորությունը:

Ահա այս շրջանում է որ Եկեղեցին կարողանում է կայսերական հրովարտականքով իրավունք ձեռք բերել տիեզերական ժողովներ գումարելու, եկեղեցական միասնությունն ու հավատի և դավանության միությունն ամրապնդելու, ուղղափառությունը պաշտպանելու և ընդհանուր պարտադիր կանոններ սահմանելու բոլոր Եկեղեցիների գործունեության և ատաքելության համար:

Տիեզերական ժողովները հրավիրում էին կայսրերը և նախագահում նիստերին: Մույն ժողովներում սահմանված կանոնները ստացան պետական-քաղաքացիական օրենքի ուժ և պարտավորություն, ինչպես էին պետական օրենքները: Տիեզերական ժողովներում ընդունված «Հաւատոյ Հանգանակների» և սահմանված կանոն-

ների դեմ որևէ հակառակություն և ըմբոստություն համարվում էին հանցագործություն, և ենթակա պատժի:

Այս իմաստով կայսրության մեջ հանդես եկող հերետիկոսությունները, ուղղափառ դավանությունից շեղումները համարվում էին պետական հանցագործություն: Կայսրը գլուխ էր քաղաքական իշխանության և կրոնական վերին կարգադրիչը հավատքի և եկեղեցական գործերի: Եկեղեցու ընդունած և պաշտպանած հավատից տարբեր մտածելու իրավունք չունեին ոչ մեկ հավատացյալ: Եկեղեցի և պետություն միասնական էին:

325 թվականին, Կ. Պոլսի արվարձան Նիկիայում գումարվում է Ա տիեզերական ժողովը, մասնակցությամբ 318 հայրապետների, որոնք ներկայացնում էին այդ օրերին ընդհանրական, ատաքելական, մեկ ու սուրբ Եկեղեցին:

Ս. Գրիգոր Լուսավորչի օրերից Հայ Եկեղեցին հետաքրքրությամբ հետևել է աստվածաբանական ու քրիստոսաբանական բոլոր այդ վեճերին, երբեմն մասնակցել է անձամբ և իր ներկայացուցիչները ուղարկել տիեզերական ժողովներին և կամ երբ չի մասնակցել, գրավոր կերպով իր համաձայնությունը հայտնել այդ ժողովներում ընդունված հավատքի դավանություններին և սահմանված կանոններին:

Նիկիայի առաջին տիեզերական ժողովին մասնակցել է 325 թվականին Ս. Լուսավորչի կրտսեր որդին Արիստակեսը չորս այլ ներկայացուցիչներով, որպես պատգամավորները «ի Մեծաց Հայոց»:

Նիկիայի ժողովում դատապարտվում է Արիոսի մոլորությունը, որը նրանում էր Բրիստոսի աստվածությունը:

Նիկիայի ժողովից հետո Արիստակես եպիսկոպոսը վերադառնում է Հայաստան, Վաղարշապատ «արժանահատու բանի, և քսան կանոնադր գլխով ժողովոյն, գայ հանդիպի հօրն և արքային ի Վաղարշա-

³ Հայոց եկեղեցական իրավունք Ս. Գրիգ, աշխատություն Ն (երմես) Վ (արդապետ) Մեղիք-Քանգյանի, 1908, Ծառի, էջ 141:

⁴ Կանոնագիրք հայոց, Ա, աշխատասիրութեամբ Վազգեն Հակոբյանի, Երևան, 1964, էջ 114—149, «Կանոնն Նիկիական գլխով Ի. և Նիկիայի ժողովի կանոնախմբ, «Ծանոթագրություններ, Գույնը, էջ 560—568: Նաև՝ Մեքենա, Պատմություն ի Հերակլ, Ս. Պետերբուրգ, 1879, էջ 128 և Ընդհանուր եկեղեցական պատմություն, Երվանդ վարդապետ Տեր-Մինասյան, 1908, էջ 254—268, «Նիկիոյ ժողովը»:

⁵ Արիստակեսության մասին տես Ընդհանուր եկեղեցական պատմություն, Գույնը, էջ 245—254:

Պրոֆ. Ն. Մազարյան, Հույն-Արևելքի հին աստվածաբանական գիտությունը յուր ծաղկման շրջանում (IV—V դ.) ռուս. թարգմ. Արտակ վարդապետ Մմբառյան, Վաղարշապատ, տպարան Մայր Աթոռի, 1910, էջ 8:

² Նույնը, էջ 8:

պատ քաղաքի: Ընդ որ ուրախացեալ սըր-
բոյն Գրիգորի, սուղ ինչ գլուխ լինելն է
ի կանոն ժողովոյն լաւելու, վասն առաւել
զգոշութեան իրոյ վիճակին»¹:

Հայ Եկեղեցին չի մասնակցել 381 թվա-
կանին Կ. Պոլսում գումարված երկրորդ
տիեզերական ժողովին, այդ օրերին մեր
երկրում տիրող քաղաքական խառն, անը-
պաստ պայմանների քերտումով: Սույն ժո-
ղովում դատապարտվում է Կ. Պոլսի Մա-
կեդոն պատրիարքի մոլորությունը, որը
ուրանում էր Սուրբ Հոգու աստվածությունը:

«Երկրորդ տիեզերական ժողովին մեջ
Հայոց Եկեղեցին ներկայացուցիչ չունե-
ցավ, սակայն, ուղղակի տեղեկություն ըս-
տացավ անոր որոշումներուն նկատմամբ,
և ըստ ամենայնի համակերպեցավ և միա-
ցավ անոր հոգևոյն և անոր դավանական
կանոններուն»²:

431 թվականին, Եփեսոս քաղաքում գո-
մարվում է երրորդ տիեզերական ժողովը,
որը ընկնում և դատապարտում է Կ. Պոլսի
Նեստոր պատրիարքի մոլորությունը:

Հայ Եկեղեցին չի մասնակցել նաև Եփե-
սոսի ժողովին: 428 թվականին կործան-
վել էր արշակունիների թագավորությունը,
Ս. Սահակ Պարթևը որպէս Հայոց կաթողի-
կոս արքունապետի վեր պարսիկների կող-
մից և արքայի Տիգրան, էջմիածնում տեղ
ու տնօրէն էին դարձել պարսիկների կող-
մից դրածո ասորի հակաթոռ կաթողիկոս-
ներ, որոնք անխաղճորէն կողոպտում էին
Հայ Եկեղեցուն և ժողովրդին:

Նեստորը ծննդով գերմանիկցի, 428 թվա-
կանին ընտրվում է Կ. Պոլսի պատրիարք:
Նա Անտիոքի աստվածաբանական դպրո-
ցի ներկայացուցիչ Թեոդորոս Մոպսուես-
տացու (350—428) աշակերտն էր: Նրան
համարում էին իր հոետորական, քարոզ-
չական քացատիկ կարողությունների համար
մի նոր Ոսկեքերան:

Նեստորը պաշարելով արիոսականների
դեմ, նույնպէս մերժում է Քրիստոսի աստ-
վածությունը. «Քրիստոսի աստվածու-
թեան և Բանին մարդկայության խոր-
հուրդը պաշտպանելով, և Քրիստոսի ճշ-
մարիտ Աստված և ճշմարիտ մարդ ըլլալը
քացատրելով, սկսավ ըսել թէ Աստված ի
մարդն բնակյալ է միայն և անմասն է ամեն
մարդկային բնության գործերն, որով երկու
տարբեր անձեր կենթադրեր ի Քրիստոս և
Մարդեղությունն ու միավորությունը ջնջած

կըլլար, փրկագործ տնօրէնություններն ալ
միայն ժարդոտ փրկաբերելով, սարգսպետ
մարդադավան սկզբունք մը քարոզած կըլ-
լար»³:

Այս մոլոր վարդապետության հիման վրա
Նեստորը մերժում էր նաև սուրբ Կոյս Մա-
րիամին «Աստվածածին» (Թեոտոկոս) ան-
վանել, այլ միայն «մարդածին» կամ «Քրիս-
տոսածին»: «Ամբարիշտն Նեստոր և Հրե-
ական իմացեամբ հետևեալ, հայհոյեաց
զամենասուրբ Կոյսն մարդածին լինել ոչ
աստուածածին»⁴:

431 թվականին գումարված Եփեսոսի
տիեզերական ժողովը, Սուրբ Կյուրեղ Ա-
լեքսանդրացի հայրապետի գլխավորու-
թեամբ դատապարտում է Նեստորի մոլո-
րությունը և նրան արքունազրկում:

Ժողովին ներկա 200 Հայրապետները
հալատարիմ մնալով «քրիստոսաբանա-
կան նախկին դրոյթանք, ինչ որ Աթանա-
սիոսն էր և Կապադովկիացիներին», հայ-
տարարում են որ Քրիստոսի անձի մեջ
«աստվածային և մարդկային բնություն-
ները միացած են անալալեի և անխառն
կերպով և կազմում են մի անձնավորու-
թյուն»:

Ժողովը այս առթիվ հռչակում է «Մի է
Բնութին Բանին Մարմնացելոք» և կամ
«Մի Բնութին» յերկուց Բնութեանց» քա-
նաձևը⁵:

Եփեսոսի ժողովից հետո, դատապարտ-
ված Նեստորի տեղ Կ. Պոլսի պատրիարք
է ընտրվում Մարսիմիանոսը: Ժողովում
ընդունված «Հավատո Դավանության»
բանաձևերը և վեց գլուխ կանոնները և վը-
ճիկները⁶ «հոգածությամբ ամեն կողմ
տարածվեցան և Հայոց Հայրապետության
ալ հովեցան»⁷:

432 թվականին Ս. Սահակի և Ս. Մեսրո-
պի կողմից «ուսման աղագաւ» Բյուզան-
դիոն ուղարկված մեր թարգմանիչ վար-
դապետները՝ Հովհան Եկեղեցացին, Հով-
սեպի Պաղմացին, Ղևոնդ Վանանդեցին, Եզ-
նիկ Կողբացին, Կորյունն ու Արծաւը ի-
րենց հետ Հայաստան բերեցին Եփեսոսի

⁵ Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյան, Ազգապատմ
Ա. հատոր, Ա. մաս, Բեյրութ, 1959, էջ 310:

⁶ Հայոց եկեղեցական իրավունքը, նույնը, էջ
172—173: Ընդհանուր Եկեղեցու պատմություն, նույ-
նը, էջ 294: Նաև Խորենացի, նույնը, ԿԱ, էջ 352:

⁷ Ազգապատմ, նույնը, էջ 311: Մանուկ Աբեղ-
յան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք
առաջին, Երևան, 1944, էջ 632:

⁸ Կանոնագիրք հայոց, նույնը, էջ 273—276 և
601—602:

⁹ Ազգապատմ, նույնը, էջ 311:

¹ Մովսէսի Խորենացու Պատմություն Հայոց, Թիֆ-
լիս, 1913, էջ 242:

² Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյան, Հայոց Եկեղեցի,
1912, Կ. Պոլիս, էջ 33:

ծողովի որոշումներն ու հավատոք դավանության վերոհիշյալ բանաձևերը և հանձնեցին Ս. Սահակին և Ս. Մեսրոպին:

Մեր թարգմանիչ վարդապետները իրենց հետ բերեցին նաև Աստվածաշունչի հունարեն Երթանասանից թարգմանության մի ընտիր օրինակ, ինչպես նաև Սուրբ Կյուրեղ Ալեքսանդրացու և Կ. Պոլսի Առընտիր Մաքսիմիանոս պատրիարքի թղթերը Ս. Սահակին և Ս. Մեսրոպին հասցեագրված, որպեսզի միջոցներ ձեռնարկվեն նաև Հայաստանում առաջին առնելու համար նեստորական քարոզությունների: Փաստ է որ նեստորականները հալածվելով կայսրության մեջ, ազատ մուտք էին գործել պարսկական սահմանները:

Պարսից արքունիքը քաղաքական նպատակով քաջադերում և հովանավորում էր նեստորականներին որպես «հակահունական» տարրերի:

432 թվականի ամռանը մեր թարգմանիչ վարդապետները Կ. Պոլսից վերադարձան հայրենիք և «գտին զմեծն Սահակ և զՄեսրոպ յԱշտիշատ Տաթևոյ և մատուցին ըզթուղթսն և զկանոնս ժողովոյն Եփեսոսի՝ վեց սահմանեալ կանոնաւ զյիտով և զստոյգ օրինակս գրոց»¹³:

Ս. Սահակն ու Ս. Մեսրոպը Աշտիշատում այս առթիվ հատուկ ժողով են հրավիրում «ընդհանուր եկեղեցւոյ համամիտ վճիռը հարգելով, և իրենց ալ ունեցած ուղղափառ վարդապետության վրա հիմնելով, մերժելով մերժեցին նեստորական մոլորությունը»¹⁴ և հրամայում են «զկամակոր հերձուածողսն (նեստորականներին): ի քաց հալածել յիրեանց աշխարհէն»¹⁵:

Ըստ Կորյունի վկայության, Եփեսոսի ժողովից հետո որտեղ դատապարտվեցին նեստորականները, «Հայաստան աշխարհում երևացին Թեոդորոս»¹⁶ անունով մի հոռոմ մարդու սուտապատում գրքերը, դատարկաբան ավանդությունները»¹⁷:

Նույն հարցի մասին ժողովից հետո, նաև «սուրբ եկեղեցիների սինոդոսական հայրապետները գրելով իմաց տվին ճշմարտապես փառաբանիչներ Սահակին և

Մաշտոցին: Եվ նրանք ճշմարտասեր ջանքով մեջտեղից վերացրին այն (նեստորականներին) աշխարհից հալածելով՝ իրենց սահմաններից դուրս վանեցին, որպեսզի ոչ մի սատանայական ծուխ չխառնվի լուսավոր ուսմանը»¹⁸:

Ըստ Հայ եկեղեցու Նիկիայի, Կ. Պոլսի և Եփեսոսի տիեզերական ժողովներում ընդունված հավատոք դավանությանը և սահմանված կանոններով վերջ գտան ընդհանուր եկեղեցու պատմության մեջ աստվածաբանական և քրիստոսաբանական բոլոր հիմնական վեճերն ու վիճաբանությունները:

«Առանց հիմնական պատճառի չէ որ Հայոց եկեղեցին իրավունք ունեցաւ Եփեսոսի ժողովը (431) իբր վերջին տիեզերական ժողով նկատել և առաջ չանցնի, որովհետև անով վերջացաւ բոլոր զխալոր եկեղեցիներու համակարծիք համամտության շրջանը»¹⁹:

Հայ եկեղեցին իր պատմության ողջ ընթացքում վճռականորեն հաստատ մնաց վերոհիշյալ երեք տիեզերական ժողովների դավանական որոշումների վրա, «հնավանդ եկեղեցիներու ընդունած սկզբունքով... Հնավանդ եկեղեցիներ միշտ տիեզերական ժողովներու հեղինակության դիմեցին, քանի անգամ որ պետք ունեցան հավատքի վերաբերյալ կետի մը շուրջը ծագած դժվարությունը լուծելու և ճշմարտությունը հաստատելու: Երեք տիեզերական ժողովներով վերջացել էին «հիմնական հավատալիքները, որ քրիստոնեական կրոնքին իսկությունը և յուր էական խորհուրդը կկազմեն, այսինքն, Երրորդություն, Մարդեղություն և Փրկագործություն»²⁰:

434 թվականին Կ. Պոլսի պատրիարքական Աթոռի վրա է բարձրանում Պրոկոպ պատրիարքը:

Դատապարտված նեստորականների բռուն գործունեությունը Եփեսոսի ժողովի և նրա դավանական բանաձևերի դեմ, մանավանդ Ասորիքում և Պարսկաստանում, նորից լուրջ անհանգստություն է պատճառում Պրոկոպին և Մելիտինե քաղաքի միտրոպոլիտ Ակակիոսին, որոնք նույնպես այդ առթիվ մասնավոր թղթեր են գրում 435 թվականին Ս. Սահակին և Ս. Մեսրոպին: Եփեսոսի ժողովից հետո Սուրբ Կյուրեղ Ալեքսանդրացու գրած թուղթը Սուրբ Սահակին մեզ չի հասել. «Իսկ Պրոկոպի և Ա-

¹³ Մովսես Խորենացի, ևույնը, ԿԱ, էջ 353:

¹⁴ Օրմանյան, ևույնը, էջ 811:

¹⁵ Սոփերք Հայկականք, ԺԱ, Վեներտիկ, 1854, էջ 27:

¹⁶ Խոսքը այստեղ Նեստորի ուսուցիչ Թեոդորոս Մոպսեստացու մասին է, հեղինակ բազմաթիվ գրքերի: Նա 553 թվականի Կ. Պոլսի ժողովում դատապարտվեց, որպես վտանգավոր հերետիկոսի:

¹⁷ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1981, էջ 185:

¹⁸ Նույնը, էջ 185: Սոփերք Հայկականք, ևույնը, էջ 27:

¹⁹ Օրմանյան, ևույնը, էջ 103:

²⁰ Նույնը, էջ 104:

կակիտի թուղթերում պատճենները ունենք»²¹, այն նշանավոր դավաճարանական ժողովածուում, որ Գիրք թղթոցն է:

Գիրք թղթոցի 93 դավաճարանական թղթերի Ա—Ն թղթերը ժամանակի հայ և հույն մեր հայրապետների միջև փոխանակված թղթերի պատճեններն են²²:

«Սահակ և Մեսրոպ պարտուպատշան կերպով պատասխանեցին Դրոկդի, ընդարձակ կերպով քաջատրեղով իրենց դավաճությունը» այն թղթի մեջ որը կոչվում է «Պատասխան թղթոյն Դրոկդի երանելոյ, ի Սահակայ և ի Մաժդոցե»²³:

Սույն թղթում Հայ Եկեղեցու սուրբ երկու մեծ վարդապետները «միամզամայն կը հայտնեն թե՛ իրենց կողմերը ազատ են նետորակա մոլորութենէն», և թե՛ «ստ ժամանակս ի շնորհացն Աստուծոյ այնպիսի ինչ ատ չն է հաւեալ, տպա թե իցե ծածկեալ է ժանգոյ աղտեղութենէ» և եթե երևան գա «ի հարկէ ջան լիցի մեզ խլել գլտչն և զգայթակղութիւն զայն ի միջոյ ի քաց կորուսանել, զի միաբանութիւն որպէս ի ձերում միջի փառաւորի, և զմեզ ի նմին հաւասարութեան փառաւորութիւն առ Աստուած հասուցանել արժանի արասցէ»²⁴:

Ս. Սահակն ու Ս. Մեսրոպը Ակակիոս միտրոպոլիտին գրած իրենց պատասխան նամակում «նույն հայտարարությունը կրկնեցին»²⁵:

«Նետորականությունը թեև քաղմարիվ փորձեր է կատարել Հայաստանում հաստատվելու, քայց որևէ հաջողության չի հասել և սկզբից եկեղեցական հակահարված է ստացել» (Առն Տեք-Պետրոսյան, Հայ-ատրական հարաբերությունների մեծագույն հետազոտողը, «Էջմիածին», 1980 փետրվար-մարտ, էջ 65):

Օրմանյան սրբազանը հայ և հույն Եկեղեցիների հոգևոր պետերի միջև փոխանակված վերոհիշյալ դավաճարանական թղթերի առթիվ գրում է. «Հայոց Հայրապետի այդ հայտարարությունները մեծապես զնախադրեցին մամուլանդ Դրոկդի կողմեն, և իբր կարևոր մի վկայություն ներկայացավ ու պահվեցավ հայոց եկեղեցիումն ղեկավարությունը, այնպես որ 553-ին

գումարված Կ. Պոլսո ժողովին մեջ, որ Երեզ Գլխները դատապարտվեցան, հնչեց թուղթն ալ իբր ուղղափառության փաստ հանդիսավորապես կարդացվեցավ կյուրեղ Ալեքսանդրացիի թուղթեն անմիջապես հետո»²⁶:

Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի վերոհիշյալ կարևոր դավաճարանական թղթերը համարվում են Ե դարի առաջին հիսնամյակի հայ դավաճարանական գրականության և մտքի հանդիսարանը, որոնք առաջնորդ և օրինակ են հանդիսացել հետագա դարերում Հայ Եկեղեցու դավաճարանների համար մեծ վեճերի ընթացքում: «Մեր եկեղեցական գրականության ամենահարուստ նյութերից մեկն է հանդիսանում դավաճարանական գրականությունը»²⁷:

Հայ եկեղեցական մատենագրությունը հարուստ է դավաճարանական այնպիսի գրականության գանձերով:

Գրականագետ Մանուկ Աբեղյանը՝ հայ դավաճարանական գրականությունը համարում է «մարտման ու պայքարի մի գրականություն», ոչ միայն ի պաշտպանություն Հայ Եկեղեցու ուղղափառության, այլ նաև հայ ժողովրդի ազգային ինքնությունության և գոյության պահպանման տեսակետից հայրենասիրական «մարտման ազգային մի գործ»²⁸:

Պրոկդ պատրիարքը Ե դարի հիսունական թվականների հույն Օրթոդոքս Եկեղեցու հմուտ պատվածարաններից և հայտնի քարոզիչ հոկտորներից մեկն է համարվում և արժանավոր հաջորդը Ոսկեբերանի Կ. Պոլսի Աթոռի վրա:

Նա 434—444 թվականներին հակա-ճեռն տորական պայքարի բուն շրջանում եղել է Կ. Պոլսի Աթոռի պատրիարքը և թողել է ատվածարանական - քրիստոսաբանական և քարոզչական արժեքավոր վստակ:

Նրա պատրիարքության օրով, և նրա անմիջական նախաձեռնությամբ Ս. Հովհանն Ոսկեբերանի անյումները արևոտավայրից փոխադրվեցին Կ. Պոլս և համաժողովրդական հանդիսությամբ և մեծ թափով տարվեցին և ամփոփվեցին մայրաքաղաքի Առաքելոց եկեղեցում²⁹:

Պրոկդը նաև համարվում է Նետորի մոլորության դեմ հակաճատող եկեղեցու

²¹ Օրմանյան, Ազգապատում, հուլյն, էջ 312:

²² Գիրք թղթոց, Մատենագրություն հայերաց, Թիֆլիս, 1901, էջ 1—21:

²³ Նույնը, էջ 9—18: Օրմանյան, Ազգապատում, հուլյն, էջ 312:

²⁴ Գիրք թղթոց, հուլյն, էջ 15:

²⁵ Նույնը, «Պատասխանի տեսան Սահակայ թղթոյն Ակակոյ», էջ 16—18: Օրմանյան, հուլյն, էջ 312:

²⁶ Օրմանյան, Ազգապատում, հուլյն, էջ 313:

²⁷ Տիմոքեանի եպիսկոպոսության Հակաճատություն, Մադր Աթոռ, 1906, էջ 6:

²⁸ Մանուկ Աբեղյան, հուլյն, էջ 50:

²⁹ Հովհանն Ոսկեբերանի Կենսագրության մասին կարդալ «Էջմիածին» ամսագիր, 1973, № Ա, էջ 48, № 4, էջ 31:

դավանաբան Աշանավոր հայրապետներից մեկը: Նա շերտերն և կրքոտությամբ ի ներկայության «մարդադավան» Նեստորի, իր քարոզի մեջ Կ. Պոլսում պաշտպանել է սուրբ Կույսի Աստվածածին լինելու հանգամանքը: Պրոկոլը Կ. Պոլսում Աստվածածնի մասին ուղղափառ մտքով արտասանել է Աշանավոր շատագովական մի շարք ճառեր:

Պրոկոլի մատենագրական վաստակի մեջ կարևոր տեղ են գրավում նրա 27 քարոզները, որոնք արտասանվել են Կ. Պոլսում տերունական մեծ տոների առիթով, ինչպիսիք են Քրիստոսի ծնունդը, թվատությունը, պայծառակերպությունը, Երուսաղեմ մուտքը, չարչարանքն ու թաղումն և հարությունը:

Պրոկոլի քարոզները, ճառերն ու թղթերը ունեն նաև դավանաբանական բովանդակություն, և ընդհանրապես նվիրված են Մարդեղության խորհուրդին³⁰:

Պրոկոլ պատրիարքի մատենագրական վաստակից մեզ հասել են հայերեն թարգմանությամբ մի շարք թղթեր, ճառեր «կամ հատվածք ճառից... թարգմանությամբ նախնեաց, հորոց ոմանք թարգմանչաց դարուն կամ գրչին կրնան վերաբերիլ, ոմանք ալ արծաթի դարու մեր դարության»³¹:

Պրոկոլի հայերենի թարգմանված մատենագրական վաստակի մեջ հիշվում են.

1. Ներքողեան ի ծնունդն Քրիստոսի և ի նախավկայն սուրբ Ստեփանոս, որ այսօր տոնի. «երևելի արեգական երկնիք ծագելով»:

2. Ներքողեան ի սուրբ անեսարանիչն Ղուկաս. «Մերձակայ տոնիս խորհուրդ արդեամբք գերազանցեալ քան զքան, ընդդէմ միմեանց՝ զգործ և զքան տեսանեմք»:

3. Խօսք ասացեալ ի Կ. Պոլիս, ի նստելն Նեստորի ի մեծ եկեղեցւոյն ի Կ. Պոլիս՝ թէ աստուածածին է սուրբ կոյնն Մարիամ, և ծնեալն ի նմանէ՝ ոչ աստուած մերկ և ոչ աստուած սոսկ, այլ Էմմանուէլ, այս է Աստուած և մարդ յերկոց Բնութեանց միացեալ՝ առանց խառնակութեան և առանց փոփոխման, և մի Տէր Յիսուս Քրիստոս:

4. Խօսք ասացեալ ի խորհուրդ Տէրունական խաչին. «վասն այսորիկ կոչեմք զնա թագաւոր, քանզի զնա տեսանեմք ի

խաչ եղեալ, և թագաւորի է փառք, յորժամ ի վերայ զօրաց իւրոց մեռանիցի»:

5. Յանեսիս սուրբ Աստուածածնին, «Ծընալ ինձ դարձեալ լոյսն... ընդ ծնունդն ցնծամ, զի ծագեաց այսօր արեգակն և որ յառաջագոյն ծագեալն է՝ ծածկեաց, փրկեցայ ի խաւարէն և ոչ տանիմ ճառագայթիցն»:

6. Ի մեկնութենէն Զաքարիայ ի բերան ճրագաց աշտանակի ի խորհուրդ Կուսին. «Եւ զարթոյց զիս հրեշտակն Տեառն»:

7. Յաստուածայայտնութիւն, «Քրիստոս աշխարհի յայտնեցաւ և զանգարդ աշխարհա»:

8. Ի Մկրտութիւն Քրիստոսի:

9. Ի Ծնունդ Յովհաննու Մկրտչի:

10. Ներքողեան ի սուրբ Յովհան Ոսկեբերան:

11. Յաղագս կաղանդաց:

12. Թուղթ առ Սահակ Հայրապետ և առ սուրբն Մածոնց. թուղթ Ա. «որոց հայկական թարգմանությանն դեռ հանդիպած չենք: Միայն հասած է երկրորդ նամակ մը նույն Պրոկոլեն ուղղյալ առ երկոսին սրբանուն և աստվածարշալ հարս, հայերեն դրպրութեանց»³²:

Պրոկոլի մատենագրական վաստակի հայերեն թարգմանության մասին տես «Կնիք հատմանոյ» յուղղափառ և «հոգեկիր հարցն մերոց դասանութեանց» ժողովածուն³³:

«Կնիք հատմանոյ» ժողովածուում կան երկու հատվածներ Պրոկոլի վաստակի հայերեն թարգմանություններից:

Նորին ի թղթոյն, որ առ սուրբն Սահակ Հայոց Հայրապետն, Պրոկոլի «Հաւատամք յԱստուածն Բան՝ յանելծն, յանարատն, թէ առանց անցից մարմնացաւ և սրբութեամբ Հաւատամք»³⁴:

Բ. հատվածը, էջ 356—357, որի վերնագիրն է «Երանելոյն Պրոկոլի. եպիսկոպոսի Կիլիկեայ՝ ի խօսիցն, որ յԱթթմեայ եկեղեցւոյն է, «ոչ երբեք ախտ առանց մեղաց»³⁵:

Պրոկոլի մատենագրական վաստակից հայերեն թարգմանության հատվածներ կան նաև Տիմոթեոս Կուղի «Հակաճառութեան» մեջ³⁶:

Երևանի Ա. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան

³² Նույնը, էջ 662—666:

³³ Հրատարակություն Կարապետ եպիսկոպոսի (Տեր-Մկրտչյան), Ս. Էջմիածին, 1914, էջ LIII—LIV:

³⁴ Նույնը, էջ 109—112:

³⁵ Նույնը, էջ 356—357:

³⁶ Տիմոթեոսի... Հակաճառութիւն... Ս. Էջմիածին, 1908, էջ 23—34:

³⁰ Պրոկոլի մատենագրական վաստակի մասին տես Johannes Quasten, *Patrology*, vol. III, էջ 522—523, The Oxford Dictionary of the Christian Church, 1977, Oxford University, էջ 1129—1130:

³¹ Մատենադարան հայկական թարգմանությանց նախնայց (դար Դ—ԺԳ), Վննետիկ, 1889, էջ 662:

ձեռագրաց Մատենադարանում, կան Պրոկոպի պատրիարքի հիշյալ ներքոդրամների,

նառերի, քարոզների և թղթերի հայերեն թարգմանություններ²²:

Ս. ՍԱՀԱԿԻ ԵՎ Ս. ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ՊՐՈԿՂ ՊԱՏՐԻԱՐԻՆ
ՈՒՂՂԱԾ ՈՒՂՂԱՓԱՌ «ՀԱՌԱՏՈՅ ԴԱԽԱՆՈՒԹԵԱՆ» ԹՂԹԻՑ ՄԻ
ՀԱՏՎԱԾ

Սրբուն Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի և սուրբ վարդապետին Մեսրոպայ՝ ի
թղթոյն, որ առ երանելին Պրոկղ պատասխանի

Այլ մեր հաւատամք ի մի Աստուած՝
Հայր, Արարիչ երկնից և երկրի՝ երևելեաց
և աներևութից: Եւ ի մի Տէր Յիսուս Քրիս-
տոս՝ ի Միածին Որդին Աստուծոյ, այսին-
քըն՝ էութիւն յէութենէ, էութիւն ծնեալ, ո-
րով ամենայն եղև. Աստուած յԱստուծոյ,
յոյս ի լուսոյ՝ ծնեալ, և ո՛չ արարեալ, իս-
կակից Հայր. որ վասն մեր էջ և մարմնա-
ցաւ, յանձն առ զչարչարանս, թաղեցաւ,
յարեաւ յերրորդ աւուր, ել յերկինս և գալ
դատել զկենդանիս և զմեռեալս: Հաւա-
տամք և ի Սուրբ Հոգին: Իսկ որք ասենն՝
էր երբեմն, զի ո՛չ էր, և մինչև ծնեալ էր՝
չէր, և ասեն՝ ի չէութենէ եղև և յայլմէ իմեմ-
նէ և զարթոնէ, և կամ եղծանելով և
փոփոխելով, զայնպիսիսն նշովն՝ մը: Չի
միշտ Հայր, միշտ Որդի, միշտ Հոգին Սուրբ:
Հոգի Աստուծոյ Հոգի Սուրբ՝ կատարեալ,
բարեխաւս, անստեղծ, անեղծ, որ խառնեցաւ
օրինաւ և մարգարէիւք և առաքելովք. որ
էջ Յորդանան: Եւ վասն մարմնագեցութեան
Որդոյն այսպէս հաւատամք, զի էաւ
յանձն լինել մարդ կատարեալ՝ յԱստուա-
ծածին Կուսէն Մարիամայ, Սրբով Հոգով՝

առեալ շունչ և մարմին, ճշմարտիւ և ո՛չ
կարծեալք: Չի այսպէս եկն ի կատարել
փրկել զմեր մարդկութիւնս, և ճշմարտիւ
չարչարեցաւ. ո՛չ թէ ինքն պարտ էր չար-
չարանաց, այլ վասն մեր յանձն էաւ զչար-
չարանս, և յերրորդ աւուր յարեաւ, և յեր-
կինս համբարձաւ և ընդ աջմէ Հայր նստաւ,
և գալոց է դատել զկենդանիս և զմեռեալս:

Այլ առ կատարման հաւատոց՝ հաւա-
տամք ի մի մկրտութիւն ապաշխարութեան,
և մի կաթողիկէ եկեղեցի. և ի յարութիւն
մեռելոց, և յարբայութիւնն երկնից և ի
դատաստանս յաիտեմականս: Եւ Աստ-
ուած խոստովանիմք զՀայր և զՈրդի և
զսուրբ Հոգին, մի Աստուածութիւն սրբոյ
Երրորդութեանն, զի Հոգի է Աստուած, և
կամաւք երևեալ, խառնեալ արիմաւք և
մարգարէիւք և առաքելովք:

Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 10—11:

Կնիք հաւատոյ, Մայր Աթոռ, 1914, էջ 129:

²² Տես Յուզակ Ձեռագրաց, հատոր Ա, Երևան, 1965, էջ 1596, հատոր Բ, Երևան, 1970, էջ 1436:

